

Õpilaste kuritegude preventatsioon

Triin Edovald (RiTo 10), Oxfordi Ülikooli doktorant

Noorukite kuritegelik käitumine ja sellega seonduvad probleemid on Eestis avaliku diskussiooni all. Sellest hoolimata pole meil ülevaadet, milline on mainitud nähtuse ulatus ja võimalikud tagajärjed.

Eestis on alaealisi õigusrikkujaid suhteliselt palju, kuritegusid pannakse toime alkoholi- ja narkojoobes, samal ajal puudub narkokuritegudest ülevaade. Võib oletada, et Eesti noorukite kuritegeliku käitumise mudelid sarnanevad Ühendkuningriigis ja USA-s tehtud uuringutest ilmnunud mudelitega (Farrington 1995; Thornberry jt 1991). Kuid me ei tea, mil määral peegelduvad Eesti alaealiste õigusrikkujate käitumises lääne kultuurile omased tunnusjooned ja milline on eesti kultuuri mõju. Noorukite kuritegeliku käitumisega seotud riskifaktorite tundmine võimaldab välja töötada ja planeerida selliseid sekkumisprogramme kuritegeliku käitumise vähendamiseks, mis kõige paremini arvestavad nende noorukite vajadusi. Eestis on sellealane uurimistöo tagasihoidlik. Selleks et arendada kogukonnapõhiseid sekkumisprogramme noorukite õigusrikkumise vähendamiseks, on vaja teada, mis iseloomustab alaealisi õigusrikkujaid ja millised on nende vajadused. Käesolev kirjutis tutvustab 2004. aastal Eestis tehtud uurimust alaealiste õigusrikkujate kohta, mis üritab mainitud tühimikku mingil määral täita.

Uurimismetoodika

Uurimuse eesmärk oli võrrelda erikooli õpilastest alaealiste õigusrikkujate ja tavakooli õpilaste karakteristikuid, keskendudes järgmistele küsimustele:

- Kas erikooli ja tavakooli õpilaste individuaalsetes ja vanemlikes karakteristikutes ning perekondlikus kontekstis on erinevusi?
- Kas erikooli õpilaste käitumisprobleemid erinevad tavakooli õpilaste omadest?
- Kas erikooli õpilaste vanemate osalus kasvatuses erineb tavakooli õpilaste vanemate omast?

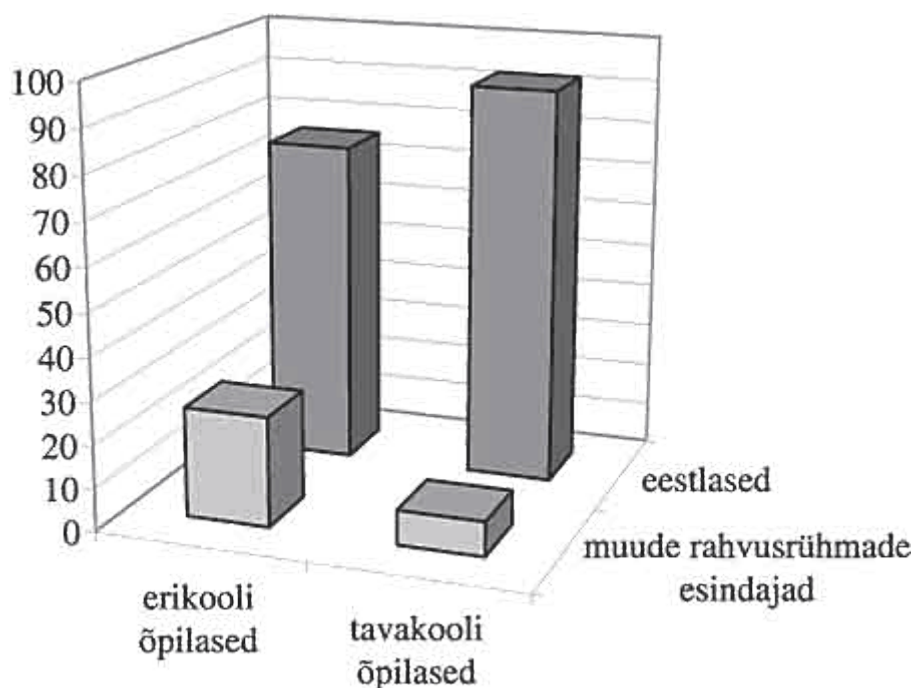
Uuringus osales 100 meessoost noorukit vanuses 11–18 eluaastat, kellest 50 olid eritingimusi vajavatele lastele mõeldud erikooli ja 50 tavakooli õpilased. Uuringus osalemine oli vabatahtlik, uuritavaile oli tagatud anonüümsus ning nad andsid osavõtuks kirjaliku nõusoleku. Uuringus kasutatavad meetodid olid järgmised:

- küsimustik demograafilise taustaandmestiku kohta;
- küsimustik noorukite tugevate ja nõrkade külgede kindlaksmääramiseks (*The Strengths and Difficulties Questionnaire*) (Goodman 1997, 1999);
- küsimustik vanemliku osaluse kindlaksmääramiseks (*The Inventory of Parental Involvement*) (Hawkins jt 2002).

Noorukite individuaalsed karakteristikud

Uuritavate keskmine vanus oli 14,53 eluaastat. Erikooli õpilased olid 12–17-aastased (keskmine vanus 14,55) ja tavakooli õpilased 11–18-aastased (keskmine 14,66). Uurimusest selgus, et 73,5% erikooli õpilastest olid eestlased, 22,5% kuulus eesti–vene, 2,0% vene ning 2,0% mõnda muusse rahvusrühma. Tavakooli õpilastest olid 92% eestlased, 4,0% venelased ja 4,0% mõne muu rahvusrühma esindajad. Ilmnes oluline statistiline erinevus: uuritavate erikooli õpilaste seas oli proportsionaalselt rohkem mitte–eestlasi (25,5%) kui uuritavate tavakooli noorukite hulgas (8,0%) (joonis 1).

Joonis 1. Erikooli ja tavakooli õpilaste kuuluvus eesti ja muudesse rahvusrühmadesse (%)

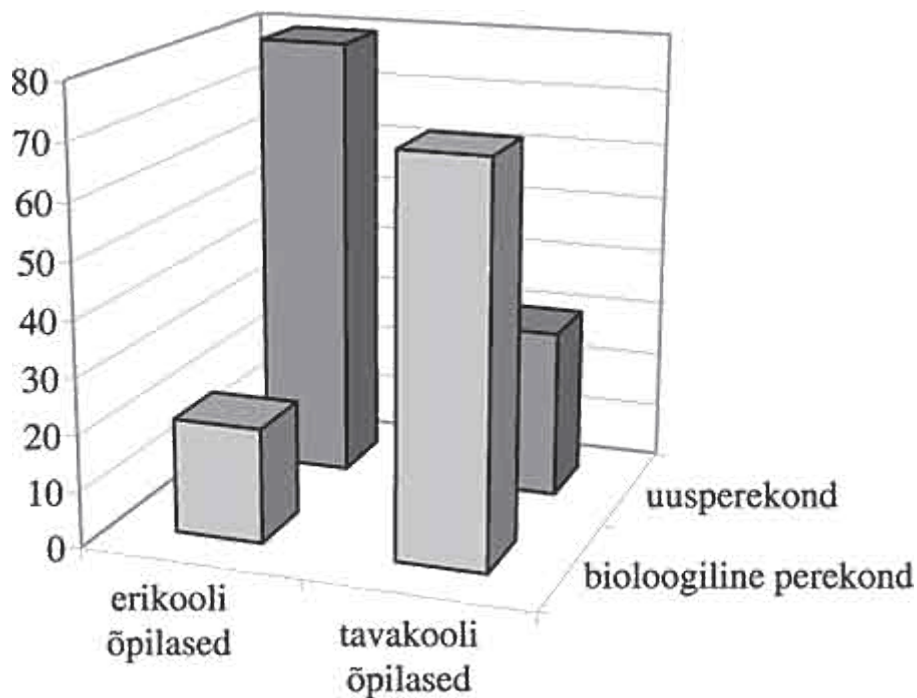

Ehkki tegemist oli suhteliselt nõrga statistilise seosega, sarnaneb see Eesti alaealiste ja täiskasvanud kinnipeetavate seas levinud suunitlusega. 1995. aastal moodustasid eestlased Eesti noortevanglate kinnipeetavaist 42,3%, teistesse rahvusrühmadesse kuulus 57,3% (Kuritegevuse olukorrast... 1996). 2003. aastal oli sündimõistetud kinnipeetavate seas 42,4% eestlasi ja 57,6% muude rahvusrühmade esindajaid (Eesti vanglate... 2004).

Perekondlik profiil

Perekonnaga seonduvates demograafilistes näitajates oli mitmeid erinevusi: erikooli õpilaste seas oli rohkem neid noorukeid, kes olid üles kasvanud mittetraditsioonilises perekonnas. Suur osa erikooli õpilasi (42,9%) elas koos oma bioloogilise ema ja kasuisaga või ainult bioloogilise emaga (22,4%). Enamik tavakooli õpilasi (70,0%) elas koos oma mõlema bioloogilise vanemaga, erikooli õpilastest ainult 20,4% (joonis 2).

Joonis 2. Erikooli ja tavakooli õpilaste jaotus peretüübi järgi (%)

Asjaolu, et suur hulk alaealistest õigusrikkujatest pärines mittetraditsioonilistest perekondadest, nagu kasuvanemaga uusperekonnad või üksikvanemaga perekonnad, oli kooskõlas varasemate uurimustega (Cookson 1999; Coughlin, Vuchinich 1996; Farrington 1992; Kolvin jt 1988; Lipsey, Derzon 1999; Thornberry jt 1999). Seega kinnitavad uurimistulemused, et mittetraditsioonilistest peredest tulevail noorukeil on õigusrikkumise risk suurem.

Märkimisväärne oli rühmade erinevus isakuvandi osas. 57,4% erikooli ja 86,0% tavakooli õpilastest pidas oma isakuvandiks bioloogilist isa. Ühtlasi ilmnes, et 21,3%-l erikooli õpilastest ja 8,0%-l tavakooli õpilastest isa puudus.

Üks võimalik seletus on see, et enamik uuringus osalenud alaealisi õigusrikkujaid ei olnud üles kasvanud oma bioloogilises perekonnas, vaid kasuisaga või üksikvanemaga peres. Seetõttu on üsna tõenäone, et erikooli õpilased pidasid isakuvandiks oma sotsiaalset isa.

Emakuvandi osas suuri statistilisi erinevusi ei ilmnenud: 93,8% erikooli õpilastest ja 100% tavakooli õpilastest pidas emakuvandiks oma bioloogilist ema. 6,2% erikooli õpilasi märkis, et neil emakuvand puudub.

Uurimistulemused näitasid, et keskmine õdede-vendade arv erikooli õpilaste seas oli 2,37 ja tavakooli õpilastel 1,96. Uuritavaga koos elavate õdede-vendade keskmine arv oli vastavalt 1,79 ja 1,58.

Enamiku erikooli õpilaste hinnangul (73,9%) omas nende pere isiklikku elamispinda, 19,6% erikooli õpilastest märkis, et nende perekond üürib elamispinda ning 6,5% puhul oli tegemist mõnda muud tüüpi eluasemega. Sarnased olid ka tavakooli õpilaste elamistingimused:

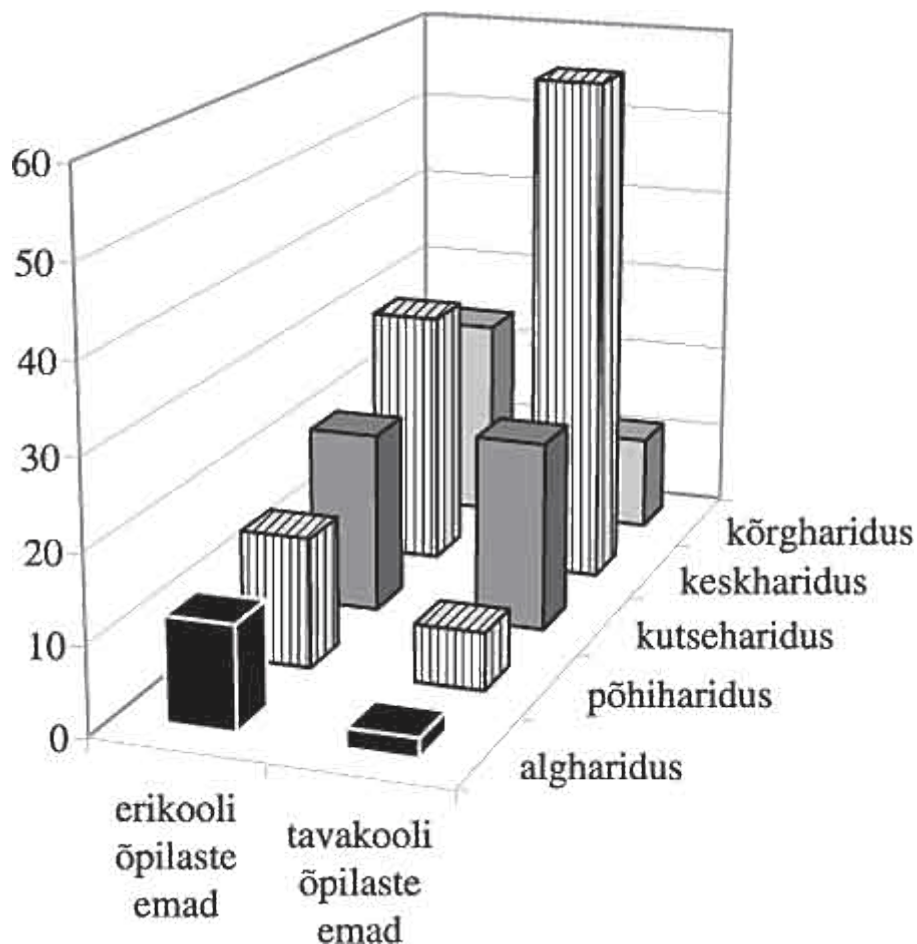
76,0%–l oli perekonnal oma elamispind, 14,0% üüris elamispinda ning 10,0%–l oli mõnda muud tüüpi eluase.

Vanemlikud karakteristikud

Erikooli õpilaste emade keskmine vanus oli 39,12 ja tavakooli õpilaste emadel 40,42 aastat, isadel vastavalt 42,70 ja 42,97 aastat.

29,4%–l erikooli õpilaste emadest oli keskharidus, 20,6%–l kutseharidus ja 14,7%–l põhiharidus. Tavakooli õpilastest 58,7% märkis, et emal on keskharidus, 21,7% kutseharidus ja 6,5% põhiharidus. Rühmade võrdlemisel selgus, et keskharidusega emasid oli tavakooli õpilastel märgatavalt rohkem kui erikooli õpilastel. Üllatav oli asjaolu, et uuritavate endi hinnangul oli erikooli õpilaste emadest 23,5%–l kõrgharidus ning tavakooli õpilaste emadest 10,9%–l (joonis 3).

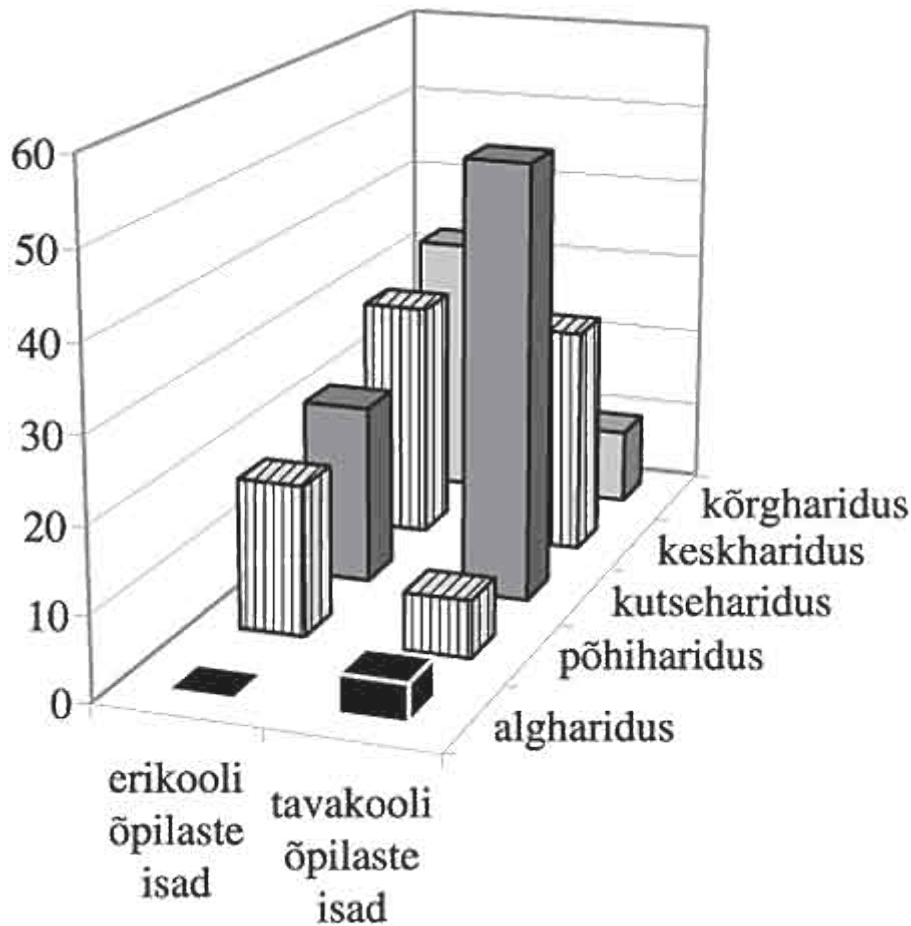
Joonis 3. Erikooli ja tavakooli õpilaste emade haridustase uuritavate endi hinnangul (%)

Sarnased tulemused saadi ka isa hariduse kohta (joonis 4). 28,6% erikooli õpilastest väitis, et isal on kutseharidus, 21,4% keskharidus ja 17,9% põhiharidus. Enam kui pool tavakooli õpilastest (52,3%) märkisid isale keskhariduse, 27,3% kutsehariduse ning 6,8% põhihariduse. Emade haridustaseme sarnaselt oli tavakooli õpilaste keskharidusega isade osakaal tunduvalt

suurem erikooli õpilaste isade omast. Üllatas, et 32,1% alaealistest õigusrikkujatest märkis isale kõrghariduse, samal ajal kui tavakooli õpilastest väitis seda 9,1%.

Joonis 4. Erikooli ja tavakooli õpilaste isade haridustase uuritavate endi hinnangul (%)

Üldiselt olid uuringutulemused kooskõlas teiste varasemate uurimustega (Farrington 1996; Lipsey, Derzon 1999), mille kohaselt õigusrikkujate vanematel on tavakooli õpilaste vanematega võrreldes madalam haridustase. Üllatasid vanemate kõrghariduse kohta saadud andmed, mis osutusid vastuoluliseks maailma praktikaga. Edasisel uurimisel selgus, et tulemused on vastuolus ka erikooli ametlike andmetega, mille kohaselt kõrgharidusega vanemate hulk on mainitud õpilaskontingendi puhul vähemalt poole väiksem. Võib-olla polnud vanemate haridustaset käsitlev valikvastustega küsimus hästi sõnastatud ega vastuste valik piisav. Teisalt võib tegemist olla asjaoluga, et alaealised õigusrikkujad kaldusid oma vanemate haridustaset idealiseerima.

Vanemate tööhõive uurimisel emade tööhõives palju erinevusi ei ilmnunud. 68,9% erikooli õpilaste emadest töötas täiskohaga, 13,3% osalise tööajaga ja 4,4% juhutöödel ning 13,3% olid töötud. Tavakooli õpilaste emade tööhõive jaotus vastavalt 75,0%, 4,2%, 4,2% ja 16,6%.

Isade tööhõive kohta märkis 55,6% erikooli õpilasi, et isa töötab täiskohaga, 22,2% osalise tööajaga, 11,1% juhutöödel ning 11,1%–l olid isad töötud. Tavakooli õpilaste isade tööhõive osutus järgmiseks: 79,1% täiskohaga, 9,3% osalise tööajaga, 7,0% juhutöödel ning 4,7% ei

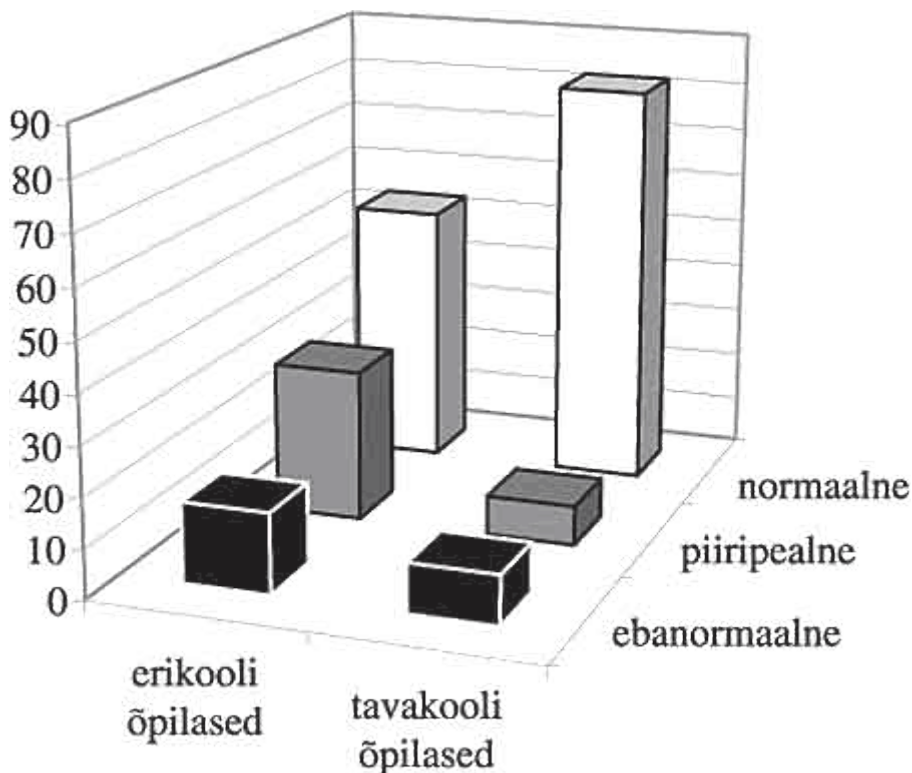
töötanud üldse. Seega ka kahe rühma isade tööhõive võrdlemisel olulisi statistilisi erinevusi ei olnud.

Noorukite käitumisprobleemid

Erikooli õpilaste käitumisprobleemide keskmine näitaja oli 14,71, tavakooli õpilastel 11,44 (võimalik vahemik 0–40). Alaealiste õigusrikkujate käitumisprobleemide keskmine tase oli seega kõrgem tavakooli õpilaste vastavast näitajast.

Ootuspärane oli uuritavate rühmade seos käitumisprobleemidega (joonis 5). Normaalse käitumisprobleemide määr oli tunduvalt väiksem erikooli õpilaste (53,1%) kui tavakooli kasvandike (82,0%) seas ning märgatavalt suuremale hulgale erikooli õpilastele (30,6%) oli omane piiripealne käitumisprobleemide tase võrreldes tavakooli õpilastega (8,0%). Ebanormaalselt palju käitumisprobleeme esines sagedamini erikooli (16,3%) kui tavakooli (10,0%) õpilastel.

Joonis 5. Erikooli ja tavakooli õpilaste jaotus käitumisprobleemide näitajate lõikes (%)

Käitumisprobleemidest tuleneva düstressi ja sotsiaalse kahjustuse näitaja oli erikooli õpilastel 1,20 ja tavakooli õpilastel 0,70 (vahemik 0–10). Rühmade keskmine näitaja ei erinenud, küll aga oli erinevusi proportsioonides. Tunduvalt suuremal hulgal tavakoolide õpilastel (70%) oli käitumisprobleemidest tulenev mõju normaalsel tasemel erikooli õpilastega (46,9%) võrreldes ning märkimisväärsel osal erikooli õpilastel (44,9%) oli käitumishäiretest tulenev mõju ebanormaalsel tasemel tavakooli õpilastega (22,0%) võrreldes. Ligikaudu 8,0%–l eri- ja tavakooli õpilastest oli käitumisprobleemidest tulenev mõju piiripealsel tasemel.

Tulemused on kooskõlas Suurbritannias ja USA-s tehtud uuringutega (Babinski, Hartsough, Lambert 1999; Farrington 1995; Lahey, Moffitt, Caspi 2003; Lahey, Waldman 2003; Lipsey, Derzon 1999; Moffitt 1990) ning kinnitavad, et käitumishäired on seotud antisotsiaalse ja kriminaalse käitumisega ning innustavad antisotsiaalset käitumist ja vaimse tervise probleeme ka täiskasvanueas.

Vanemate osalus nooruki elus

Uurimusest ilmnes, et erikooli õpilaste isade osaluse keskmine näitaja oli 93,88 (vahemikus 26–124) ning tavakooli õpilastel 102,98 (vahemikus 26–129). Samasugune oli ka emade osalus: erikooli õpilastel oli keskmine näitaja 102,98 (vahemikus 26–132) ja tavakooli õpilastel 104,0 (vahemikus 38–129). Vastupidi ootustele rühmade keskmiste näitajate võrdlemisel olulisi erinevusi ei olnud. Sellest hoolimata tuleks mainida, et mõningate demograafiliste karakteristikute sarnaselt võib erinevuste puudumine sihtrühmades viidata asjaolule, et ka tavakooli õpilasi ähvardab kriminaalse käitumise oht.

Käesoleva uuringu tulemused ja rühmade erinevused illustreerivad mitmeid demograafilisi ja psühholoogilisi mudeleid, mis on omased Suurbritannia ja Ameerika Ühendriikide alaealistele õigusrikkujatele (Farrington 1995, 1996; Lipsey, Derzon 1999; McCord 1982; Moffitt 1990; Thornberry jt 1999).

Uurimistulemuste tähendus kuritegude preventsoonile

Alaealistele õigusrikkujatele mõeldud teenuste ja kuritegude ennetamise seisukohast on tähtsad uuringu kolm peamist tulemust. Esiteks, Suurbritannia ja USA uuringute tulemuste sarnaselt pärinevad ka meie noored õigusrikkujad mittetraditsioonilistest perekondadest. Teiseks, neil esineb palju käitumishäireid, mis omakorda avaldavad negatiivset mõju. Kolmandaks, tavakooli õpilastel esineb samasuguseid karakteristikuid nagu erikooli õpilastel, mis vihjab sellele, et õigusrikkumiste toimepanemise risk võib olla kõrge ka tavakooli õpilastel.

Seega võib öelda, et ei piisa, kui õigusrikkumisele reageerida pärast selle toimepanemist. Vaja on tegutseda preventiivselt. Preventsiooni käsitatakse harilikult kolmeastmelisena. Esmane preventioon on pikaajaline tegevus, näiteks kõrge kuritegevusega piirkondades aidatakse perekondi, et parandada ja suurendada sihtrühma võimalusi paremaks eluks. Teisene preventioon keskendub juba teadaolevale riskirühmale ennetamiseks seadusrikkumist. Kolmandane preventioon on suunatud kohtulikult karistatud õigusrikkujatele vähendamaks edasist kriminaalset käitumist. Preventsiooni tuleb vaadelda ka ökoloogilise mudeli valguses, mille kohaselt nooruki arengut mõjutab ümbritsev keskkond – perekond, kool, kogukond ja ühiskond tervikuna.

Võttes arvesse, et Eesti õigusrikkujad sarnanevad Lääne omadega, on otstarbekas kaaluda võimalust "importida" teaduslikult testitud ja tunnustatud preventiivprogramme Suurbritanniast ja USA-st ning nende abil kuritegelikku käitumist tõkestada. Samal ajal tuleb mees pidada, et edukatest sekkumisprogrammidest hoolimata suureneb alaealiste õigusrikkujate arv ka nendes maades jätkuvalt.

Preventsiooniprogrammid

Paljude uuringus osalenud erikooli õpilaste puhul ilmsid Suurbritannia ja USA õigusrikkujatele omased riskifaktorid, mis viitavad kuritegeliku käitumise võimalikule algusele varajases eas. Erinevad sekkumisprogrammid, mis püüavad tõkestada riskifaktoreid, nagu ebakvaliteetne vanemlik kasvatus ja lapse käitumisprobleemid, võivad mängida olulist osa kuritegeliku käitumise ennetamisel hilisemas eas. Esmase preventsiooni programmid on enamasti kogukonnapõhised ja neid rakendatakse ebasoodsates piirkondades. Näiteks USA laiaulatuslikud lapse arendamise programmid *Head Start* ja *Early Head Start*, mis on mõeldud kuni viieaastastele lastele, rasedatele ja nende perekondadele. *Early Head Start*il on kolm eesmärki: edendada tervislikku rasedust, toetada väikelaste arengut ja edendada tervisliku perekonna funktsioneerimist. *Head Start* on mõeldud väikese sissetulekuga perede laste tervisliku arengu toetuseks.

Programmidega pakutakse sihtrühmale mitmesuguseid teenuseid, mis arvestavad iga lapse ja perekonna vajadusi ning kogemusi, hõlmates lapse arengu ja õppimise erinevaid aspekte. Uurimistulemused näitavad, et need lapsekesksed programmid suurendavad väikese sissetulekuga perede laste koolivalmisolekut, toetavad kodukeskkonda ja vanemlikku käitumist, mõjutavad vanemate iseseisvuse ja eneseusalduse arengut (U.S. Department of Health... 2002a, 2002b, 2003).

Suurbritannias rakendatakse programmi *Sure Start*, mille puhul on tegemist valitsuse algatusel põhineva laiaulatusliku alusharidust toetava sekkumisega, mis on suunatud lastele, vanematele, koolidele ja kogukondadele tervikuna. Suurbritannia sotsiaalmajanduslikult ebasoodsates piirkondades tegutseb praegu 534 kohaliku tasandi programmi, mille abil püütakse laiendada lastehoiu kättesaadavust, parandada laste tervise, hariduse ja emotsionaalset arengut ning toetada vanemaid, aidates neil töökohta leida ja sellega nõiaringist välja murda (www.surestart.gov.uk). Programmi hindamise tulemused (National Evaluation... 2004) on näidanud, et lapsevanemate abistamine parendab nende suhteid lastega. *Sure Start* võiks olla näidisprogramm, mis ühendaks mittetulundusorganisatsioonid sotsiaalteenustega ja mida saaks rakendada ka Eestis.

Teisese preventsiooni uurimuspõhiste sekkumisprogrammide sari, mis on osutunud tõhusaks 4–8-aastaste laste agressiivsuse ja käitumisprobleemide vähendamisel ja sotsiaalse pädevuse suurendamisel nii kodus kui ka koolis, on Carolyn Webster–Strattoni väljatöötatud *The Incredible Years* (Webster–Stratton, Mihalic jt 2001). See sari kätkeb endas kolme õppeprogrammi, mille aluseks on arenguteooria, mis puudutab vastastikku toimivaid riski- ja kaitsefaktoreid (laps, perekond, kool) käitumisprobleemide arengus (www.incredibleyears.com). Sekkumisprogrammide eesmärk on ära hoida õigusrikkumisi, uimastite kuritarvitamist ja agressiivsust. On teaduslikult tõestatud, et *The Incredible Years* programmid suurendavad vanemate pädevust, toetavad vanemate osalust laste koolitamises, aitavad õpetajal paremini toime tulla, edendavad laste prosotsiaalset käitumist ja koolivalmidust, parandavad laste koostööd õpetajate ja eakaaslastega ja vähendavad agressiivset käitumist nii kodus kui ka koolis (Webster–Stratton 1994; Webster–Stratton,

Hammond 1997; Webster-Stratton, Mihalic jt 2001; Webster-Stratton, Reid 2004; Webster-Stratton, Reid, Hammond 2001; Webster-Stratton, Reid, Nazli 2003).

Kasutatavad korrektsioonimeetmed ei ole tõhusad

Käitumisprobleemide suur mõju erikooli õpilastele viitab sellele, et alaealiste õigusrikkujate suhtes kasutatavad korrektsioonimeetmed ei ole tõhusad. Seda kinnitab ka tõsiasi, et suur hulk alaealisi õigusrikkujaid nii lääneriikides kui ka Eestis paneb õigusrikkumisi toime korduvalt.

Üks paremaid kolmandase preventsiiooni näiteid on multisüsteemne teraapia – intensiivne pere- ja kogukonnapõhine sekkumine, mis on mõeldud teismeeas noorukeile, kes käituvad vääriti avalikes kohtades ja kel on oht karistusasutusse sattuda. Seda teraapiat on rakendatud noorukite puhul, kellel esineb tõsisemaid probleeme, nagu kroonilised, vägivaldsed ja uimastitarvitajatest õigusrikkujad, seksuaalkurjategijad, psüühilises kriisis ja väärkohtlevate perekondade noorukid (Henggeler, Lee 2003). Multisüsteemse teraapia tõhususuuringute (Borduin jt 1995; Henggeler jt 2002; Henggeler jt 1997; Henggeler, Melton, Smith 1992; Henggeler jt 1996) programmides osalenud noorukite ja kontrollrühmade võrdlemisel ilmnes, et tunduvalt on paranenud peresuhted ja pere toimetulek, noorukid on hakanud vähem uimasteid tarbima, vägivaldsete ja krooniliste alaealiste õigusrikkujate korduvahistamiste arv on vähenenud 25–70% ja koduvälises asutuses viibitud päevade arv 47–64%.

Teine kolmanda astme sekkumisprogramm on funktsionaalne pereteraapia (Alexander jt 1998). See on mõeldud 11–18-aastastele noorukitele, kelle puhul võib esineda/esineb seadusrikkumisi, vägivalda, uimastite tarbimist ja käitumishäireid. Kuigi sekkumine on suunatud peaaesjalikult noorukitele, haarab see kogu perekonda. Funktsionaalne pereteraapia kasutab käitumuslikke tehnikaid ja kognitiivseid elemente suurendamiseks kommunikatsiooni ja probleemilahendamise oskust. Teraapia on tõhus vahend parandamiseks perekonna suhtlust ja vähendamaks tõsisemate ja kergemate käitumisprobleemidega noorukite õigusrikkumiste arvu (Alexander jt 1976; Alexander, Parsons 1973; Klein, Alexander, Parsons 1977). Mõlemat teraapiat võiks rakendada ka Eestis.

Kokkuvõtteks. Alaealistele õigusrikkujatele keskendunud uuring näitas, et erikoolis õppivad noorukid erinesid tavakooli õpilastest selle poolest, et nad pärinesid mittetraditsioonilistest perekondadest, neil oli rohkem käitumisprobleeme ja sellest tulenevat düstressi. Samal ajal ilmnes mitmel tavakooli õpilasel erikooli õpilastega sarnaseid karakteristikuid, mis viitab sellele, et kuigi viimased ei ole toime pannud õigusrikkumisi, on ka neil suur oht sattuda kuritegelikule teele. Seetõttu on alaealiste kuritegude preventsionis igati õigustatud mitmetasandiline tõenduspõhine lähenemine.

Kasutatud kirjandus

Alexander, J. F., Barton, C., Gordon, D., Grotmeter, J., Hansson, K., Harrison, R. (1998). Blueprints for Violence Prevention. Book Three: Functional Family Therapy. Boulder, CO: Center for the Study and Prevention of Violence.

Alexander, J. F., Barton, C., Schiavo, R. S., Parsons, B. V. (1976). Systems-behavioural Intervention with Families of Delinquents: Therapist Characteristics, Family Behaviour and Outcome. – *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 44, 656–664.

Alexander, J. F., Parsons, B. V. (1973). Short-term Behavioural Intervention with Delinquent Families: Impact of Family Process and Recidivism. – *Journal of Abnormal Psychology*, 81, 219–225.

Babinski, L. M., Hartsough, C. S., Lambert, N. M. (1999). Childhood Conduct Problems, Hyperactivity-impulsivity, and Inattention as Predictors of Adult Criminal Activity. – *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 40(3), 347–355.

Borduin, C. M., Mann, B. J., Cone, L. T., Henggeler, S. W., Fucci, B. R., Blaske, D. M. (1995). Multisystemic Treatment of Serious Juvenile Offenders: Long-term Prevention of Criminality and Violence. – *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 63(4), 569–578.

Cookson, J. T. (1999). Parental Supervision and Family Structure: Effects on Adolescent Problem Behaviours. – *Journal of Divorce and Remarriage*, 32(1–2), 107–122.

Coughlin, C., Vuchinich, S. (1996). Family Experience in Preadolescence and the Development of Male Delinquency. – *Journal of Marriage and the Family*, 58 (May), 491–501.

Eesti vanglate aastaraamat 2003 (2004). Justiitsministeerium.

Farrington, D. P. (1992). Criminal Career Research in the United Kingdom. – *British Journal of Criminology*, 32(4), 521–536.

Farrington, D. P. (1995). The Development of Offending and Antisocial Behaviour from Childhood: Key Findings from the Cambridge Study in Delinquent Development. – *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 36(6), 929–964.

Farrington, D. P. (1996). The Explanation and Prevention of Youthful Offending. – J. D. Hawkins (ed). *Delinquency and Crime. Current theories.* Cambridge: Cambridge University Press, pp 68–148.

Goodman, R. (1997). The Strengths and Difficulties Questionnaire: A Research Note. – *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38, 581–586.

Goodman, R. (1999). The Extended Version of the Strengths and Difficulties Questionnaire as a Guide to Child Psychiatric Caseness and Consequent Burden. – *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, 791–801.

Hawkins, A. J., Bradford, K. P., Palkovitz, R., Christiansen, S. L., Day, R. D., Call, V. R. A. (2002). The Inventory of Father Involvement: A Pilot Study of a New Measure of Father Involvement. – *Journal of Men's Studies*, 10, 183–196.

Henggeler, S. W., Clingempeel, W. G., Brondino, M. J., Pickrel, S. G. (2002). Four-year Follow-up of Multisystemic Therapy with Substance-abusing and Substance-dependent Juvenile Offenders. – *Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 41(7), 868–874.

Henggeler, S. W., Lee, T. (2003). Multisystemic Treatment of Serious Clinical Problems. – A. E. Kazdin, J. R. Weisz (eds). *Evidence-based Psychotherapies for Children and Adolescents: The Guilford Press*, pp 301–322.

Henggeler, S. W., Melton, G. B., Brondino, M. J., Scherer, D. G., Hanley, J. H. (1997). Multisystemic Therapy with Violent and Chronic Juvenile Offenders and their Families: The Role of Treatment Fidelity in Successful Dissemination. – *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 65(5), 821–833.

Henggeler, S. W., Melton, G. B., Smith, L. A. (1992). Family Preservation Using Multisystemic Therapy: An Effective Alternative to Incarcerating Serious Juvenile Offenders. – *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 60(6), 953–961.

Henggeler, S. W., Pickrel, S. G., Brondino, M. J., Couch, J. L. (1996). Eliminating (almost) Treatment Dropout of Substance Abusing or Dependent Delinquents through Home-based Multisystemic Therapy. – *American Journal of Psychiatry*, 153(3), 427–428.

Klein, N. C. C., Alexander, J. F., Parsons, B. V. (1977). Impact of Family Systems Intervention on Recidivism and Sibling Delinquency: A Model of Primary Prevention and Program Evaluation. – *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 45(469–474).

Kolvin, I., Miller, F. J. W., Fleeting, M., Kolvin, P. A. (1988). Social and Parenting Factors Affecting Criminal-offence Rates: Findings from the Newcastle Thousand Family Study (1947–1980). – *British Journal of Psychiatry*, 152, 80–90.

Kuritegevuse olukorrast Eestis (1996). Tallinn: Eesti Riigikaitse Akadeemia.

Lahey, B. B., Moffitt, T. E., Caspi, A. (eds) (2003). *Causes of Conduct Disorder and Juvenile Delinquency*. New York: The Guilford Press.

Lahey, B. B., Waldman, I. D. (2003). A Developmental Propensity Model of the Origins of Conduct Problems during Childhood and Adolescence. – B. B. Lahey, T. E. Moffitt, A. Caspi (eds). *Causes of Conduct Disorder and Juvenile Delinquency*. New York: The Guilford Press, pp 76–117.

Lipsey, M. W., Derzon, J. H. (1999). Predictors of Violent or Serious Delinquency in Adolescence and Early Adulthood. – R. Loeber, D. P. Farrington (eds). *Serious and Violent Juvenile Offenders*. Thousand Oaks: Sage Publications, pp 86–105.

McCord, J. (1982). A Longitudinal View of the Relationship between Paternal Absence and Crime. – J. Gunn, D. P. Farrington (eds). *Abnormal Offenders, Delinquency, and the Criminal Justice System*. Chichester: John Wiley & Sons, pp 113–128.

Moffitt, T. E. (1990). Juvenile Delinquency and Attention Deficit Disorder: Boy's Developmental Trajectories from Age 3–15. – *Child Development*, 61, 893–910.

National Evaluation of Sure Start. (2004). – www.ness.bbk.ac.uk/

Thornberry, T. P., Lizotte, A. J., Krohn, M. D., Farnworth, M., Jang, S. J. (1991). Testing Interactional Theory: An Examination of Reciprocal Causal Relationships among Family, School and Delinquency. – *Journal of Criminal Law and Criminology*, 82, 3–35.

Thornberry, T. P., Smith, C. A., Rivera, C., Huizinga, D., Stouthamer-Loeber, M. (1999). Family Disruption and Delinquency. U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.

U.S. Department of Health and Human Services Administration for Children and Families (2002a, June). Early Head Start benefits children and families. – http://www.acf.hhs.gov/programs/core/ongoing_research/ehs/dissemination/research_briefs/4pg_overall.html.

U.S. Department of Health and Human Services Administration for Children and Families (2002b, June). Making a difference in the lives of infants and toddlers and their families: The impacts of Early Head Start. Executive summary. – http://www.acf.hhs.gov/programs/core/ongoing_research/ehs/impacts_exesum/impacts_exesum_title.html.

U.S. Department of Health and Human Services Administration for Children and Families (2003). Building futures: The Head Start impact study interim report.

Webster-Stratton, C. (1994). Advancing Videotape Parent Training: A Comparison study. – *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 62(3), 583–593.

Webster-Stratton, C., Hammond, M. (1997). Treating Children with Early-onset Conduct Problems: A Comparison of Child and Parent Training Interventions. – *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 65(1), 93–109.

Webster-Stratton, C., Mihalic, S., Fagan, A., Arnold, D., Taylor, T., Tingley, C. (2001). Blueprints for Violence Prevention. Book Eleven: The Incredible Years: Parent, Teacher and Child Training Series. Boulder, CO: Center for the Study and Prevention of Violence.

Webster-Stratton, C., Reid, M. J. (2004). Strengthening Social and Emotional Competence in Young Children – The Foundation for Early School Readiness and Success Incredible Years Classroom Social Skills and Problem-Solving Curriculum. – *Infants and Young Children*, 17(2), 96–113.

Webster-Stratton, C., Reid, M. J., Hammond, M. (2001). Preventing Conduct Problems, Promoting Social Competence: A Parent and Teacher Training Partnership in Head Start. – Journal of Clinical Child Psychology, 30(3), 283–302.

Webster-Stratton, C., Reid, M. J., Nazli, B. (2003). The Role of Mental Health Factors and Program Engagement in the Effectiveness of a Preventive Parenting Program for Head Start Mothers. – Child Development, 74(5), 1433–1453.

www.incredibleyears.com. The Incredible Years.

www.surestart.gov.uk. Sure Start Website.